РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қорақалпоқ этнографиясининг совет даврида асосларининг яратилиши, ўлка халқларига оид эспедицияларнинг ўтказилиши ва илк этнографик тадқиқотларни нашр этилиши, шунингдек, мустақиллик даврида қорақалпоқ халқи этнографиясига оид изланишларнинг бошланиши, уларнинг асосий йўналишлари ва натижалари ҳақида маълумот бериб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В статье даны сведения о становлении этнографии каракалпаков в советский период, проведении экспедиций и публикации первых этнографических исследований народов страны, а также о начале исследований по этнографии каракалпаков в период независимости, их основных направлениях и результатах.

SUMMARY. This article provides information about the foundation of Karakalpak ethnography in the Soviet period, conducting expeditions and publishing the first ethnographic studies of the peoples of the country, as well as the beginning of research on the ethnography of the Karakalpak people in the period of independence, their main directions and results.

АМЕТ ВА АЙИМХАН ШАМУРАТОВАЛАР УЙ-МУЗЕЙИ ТАРИХИ

У.Хужаниязов – *тарих фанлари бўйича фалсафа доктори*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: мустақиллик, қонун, уй-музей, зал, сайёҳлар, музей маданияти, музей фонди, санъат асарлари, адабиёт, маданий мерос.

Ключевые слова: независимость, закон, дом-музей, зал, туристы, музейная культура, музейный фонд, произведения искусства, литература, культурное наследие.

Key words: independence, law, house-museum, hall, tourists, museum culture, museum fund, works of art, literature, cultural heritage.

Музейларнинг халқимиз маънавий-маърифий камолотини ва ёш авлод маънавиятини шакллантиришдаги ўрни беқиёсдир. Музейларга ташриф буюрган каттаю кичик ўтмишда яшаб ўтган тарихий шахслар, халқимиз томонидан яратилган бетакрор маданий-маънавий мерос ҳақида кенг тасаввурга эга бўлади. Шу боис юртимизда ёшлар орасида музейларга саёҳатларини уюштириш ва бу масканларда турли мавзулардаги маънавий-маърифий кечаларни ташкил қилишга катта аҳамият қаратилмоқда. Бугунги кунда юртимизда музейларига давлат аҳамиятига эга бўлган маданият ва маърифат соҳаларидан бири сифатида алоҳида эътибор қаратилиб, ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилмоқда.

Мустақиллик йилларида музейлар ишини яхши ташкил қилиш, уларни ҳар хил экспонатлар билан жиҳозлаш, бойитиш, унинг аҳоли орасидаги нуфузини орттириш мақсадида кўплаб қарорлар қабул қилинди.

Хусусан, 2008 йил 12 сентябрда қабул қилинган “Музейлар тўғрисида”ги ЎРҚ-177-сонли Қонуни, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 декабрдаги “2017-2027 йилларда давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий-техник базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги, 2019 йил 23 ноябрдаги “2020-2021 йилларда Ўзбекистон Республикаси музейларининг инклюзивлиги дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги ҳамда 2019 йил 19 декабрдаги “2020-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасида музейлар фаолиятини такомиллаштириш дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги қабул қилинган ҳужжатларини кўрсатишимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2022 йилнинг 1 январь ҳолати бўйича юртимизда 134 та музей фаолият юритган, улардаги экспонатлар сони эса 2158,4 тани ташкил қилган [1].

Мазкур музейлар юртимизнинг узоқ тарихини ҳикоя қилувчи, ота-боболаримиз босиб ўтган йўллар ҳақида маълумот берувчи, маданий ва миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз ҳақида қизиқарли маълумотлар оладиган маданий-маърифий муассасалар ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон диёридаги музейлар халқимизнинг ўзлигини англашига, Ватанимиз тўғрисида ҳаққоний тасаввурларни уйғотишга, ёш авлодни ўз тарихи билан ғурурланишга, уларни маънавий-маърифий тарбиялашга хизмат қилувчи, руҳан покланишга чорлайдиган масканларга айланиб бормоқда.

Давлатимиз мустақиллиги йилларида республикада бир қанча янги музейлар ташкил қилинди. Шундай музейлардан бири – Қорақалпоқ маданиятининг атоқли санъаткори Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Халқ артисти Айимхан Шамуратова ва ёзувчи, давлат арбоби Амет Шамуратовлар уй-музейидир.

Айимхан Шамуратова юртимиз маданияти тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлган инсондир. У қорақалпоқ миллий қўшиқчилик ва қорақалпоқ театри санъатининг юксалиши ва ривожланишига салмоқли улуш қўшган ҳамда қорақалпоқ миллий маданияти тарихида ўчмас из қолдирган бетакрор талант соҳибидир. У ўзининг 76 йиллик умрининг 60 йилини саҳнага бағишлади. У ҳаёти давомида театр саҳналарида 100 дан ортиқ образлар яратган, хонанда сифатида 200 дан ортиқ қўшиқлар куйлаган.

Айимхан Шамуратова ўзининг маданият соҳасидаги самарали меҳнати ҳамда қорақалпоқ миллий қўшиқчилик ва театр санъати ривожига қўшган ҳиссаси учун 1940 йили “Қорақалпоғистон халқ артисти”, 1950 йили “Ўзбекистон халқ артисти”, 1968 йили “СССР халқ артисти” унвонларини олишга муяссар бўлган [3].

Халқимиз манаъвиятини юксалтиришга, қорақалпоқ халқ маданияти ва қорақалпоқ театр санъатининг ривожланишига қўшган улкан хизматлари учун 2004 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди. Орден музей директори яъни, актрисанинг қизи Айимгул Шамуратовага топширилди. Бугунги кунда орден музей экспозициядан жой олган [4].

Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи Нукус шаҳрининг марказида жойлашган бўлиб, у Шамуратовлар фарзандлари томонидан шахсий маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган юртимиздаги биринчи хусусий музейлардан биридир.

Одатда уй-музейлар бир неча йўналишларга бўлинади. Масалан, адабиёт йўналишидаги уй-музей, йирик фан олимларига бағишланган уй-музей, ёки мусиқа йўналишидаги уй-музей ва бошқалар.

Қорақалпоқ диёрида жойлашган Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи адабиёт ва мусиқа йўналишидаги уй-музейдир.

Музейнинг тантанали расмий очилиш маросими 1999 йили октябрь ойида бўлиб ўтди. Очилиш маросимида маҳаллий ҳокимият мутасаддилари, маданият ва санъат номоёндалари, шоир ва ёзувчилар ҳамда жамоатчилик вакиллари қатнашишди. Мазкур уй-музей ташкил қилинган вақтда экспозиция зали 1 та бўлган бўлса бугунги кунда 4 залдан иборат, экспонатлар сони эса музей ташкил қилинган вақтда 300 га яқин бўлган бўлса, бугунги кунга келиб бу ерда 3500 дан ортиқ эспонат мавжуд. Бу экспонатларнинг

600 дан ортиғи Айимхан ва Амет Шамуратовлар ҳаёти ва ижодига бағишланган.

Уй-музейни кенг жамоатчиликка таништириш мақсадида рус ва инглиз тилларида музей тарихи бўйича рангли буклет чиқарилган. Шунингдек, интернет тармоғида рус ва инглиз тилларида музей веб-сайти ишлаб турибди. Унда музей тарихи ва экспонатлар фонди ҳақида керакли маълумотлар берилган. Бундан ташқари телевидение ва радиода музей ҳақида эшиттиришлар кўрсатувлар, олиб борилмоқда. Турист меҳмонлар учун қулайликлар яратиш мақсадида музей ёнидан “Жипек жолы” номли меҳмонхона ташкил қилинган [2].

Ҳар йили музейга 10 мингга яқин инсон ташриф буюради. Экскурциялар 4 тилда, қорақалпоқ, ўзбек, рус ва инглиз тилларида олиб борилади.

Бугунги кунда музейнинг экспозиция заллари нафақат Амет ва Айимхан Шамуратовага тегишли экспонатлар билан балки, қорақалпоқ халқининг тарихи, маданияти, миллий қадриятларига оид экспонатлар билан бойиб бормоқда. Музейда XVIII-XIX асарларга тегишли қароқалпоқ аёллари миллий кумуш тақинчоқлари, қўлда тўқилган гиламлар, уй-рўзғор буюмлари мавжуд. Шунингдек музей экспозициясидан атоқли қорақалпоқ рассомлари И. Алибеков, И. Жақсибаев, Р. Мадгазин, Қ. Саипов, К. Бердимуратов, Ж.Қуттимуратов, Б. Серекеевларнинг санъат асарлари жой олган [2].

Музейда Амет ва Айимхон Шамуратовларнинг юбилей саналари мунтазам равишда ўтказиб келинади. 2007 йили Амет Шамуратовнинг 95 йиллиги, Айимхан Шамуратованинг 90 йиллиги республика миқиёсида кенг нишонланди.

2009 йили уй-музейнинг ташкил қилинганлигининг 10 йиллиги муносабати билан музейда юбилей кечаси ўтказилди. Юбилей тадбирга маҳаллий ҳокимият мутасаддилари, маданият ва санъат намоёндалари, шоир ва ёзувчилар ҳамда жамоатчилик вакиллари, Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали талабалари қатнашишди. Тадбирда Амет Шамуратовнинг қорақалпоқ, ўзбек ва рус тилларида қайта нашр этилган “Меның жолбарыслар менен жолығысыўларым” (Менинг йўлбарслар билан учрашувларим) номли асарининг тақдимоти бўлиб ўтди.

Музейда Айимхан Шомуротова номини абадийлаштириш билан боғлиқ катта ишлар амалга оширилмоқда. 2002 йили музей қошида музей директори Айимгул Шамуратова ташаббуси билан “Айимхан лапызы” (“Айимхон хушовози”) номли фольклор-этнографик ансамбли ташкил қилинди. Ансамбльни ташкил қилишдан мақсад, хуш овоз эгаси Айимхан Шомуратова хотирасини абадийлаштириш, унинг ижоросидаги қорақалпоқ халқ миллий қўшиқларини қайта тиклаш, тарғиб қилиш ва ёш авлодга ўргатиш, шунингдек, қорақалпоқ миллий қўшиқчилик санъатини янада ривожлантиришдан иборат [2].

Ансамбль ташкил қилинган даврда унга Айимхан Шамуратованинг невараси Г.Таубалдиева бадиий раҳбарлик қилади. Кейинчалик, ансамблга Қ.Алламуратова, С.Баширова, Ҳ.Тилеумуратова, Т.Қурбанов, С.Сайтов, О.Қаратаев, Е.Асқаровалар раҳбарлик қилишди. Бугунги кунда ансамблга Ж.Камалатдинова раҳбарлик қилмоқда.

Ансамбль турли-туман маданий тадбирларга, концерт ва кўрик-танловларга, шунингдек, фестивалларга тез-тез қатнашиб туради. Ансамбльнинг қорақалпоқ миллий маданияти ва санъати ҳамда қорақалпоқ миллий қўшиқчилик санъатининг ривожланишига қўшган ҳиссасини инобатга олиб 2017 йили Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлиги томонидан “Халқ ҳаваскорлик жамоаси” унвони берилди [5].

Бундан ташқари ҳар йили музей ходимлари томонидан Айимхон Шамуратова хотирасини эъзозлаш мақсадида у ижро этган халқ қўшиқлари республика кўрик танлови ташкил этилади. Бу кўрик танловни ташкил қилишдан мақсад Айимхан Шамуратова ижро қилган қўшиқларни ижро қилиш орқали ёш талант эгаларини аниқлаш, улар катта саҳналарга олиб чиқиш ва қорақалпоқ миллий қўшиқчилик ҳамда театр санъатини ривожлантиришдан иборатдир.

Шунингдек, музей ёнида “Маънавият ва марифат” маркази ташкил этилган бўлиб бу ерда рус, инглиз тили курслари ва миллий мусиқа асбобларида куй чалишнинг сир-асрорлари ўргатилмоқда. Ушбу марказда кам таъминланган оила болаларига бепул компьютер саводхонлиги ва тил ўргатиш бўйича семинар-тренинглар олиб борилади. Етим болалар учун байрам кечалари ташкил этилади. Ҳар йили музей ҳисобидан “Меҳрибонлик уйи” тарбияланувчиларига атаб байрам кечалари ташкил қилинади ва уларга ҳар хил совға ва кийим-кечаклар тарқатилади [2].

Марказнинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Амет ва Айимхан Шамуратовалар ижод меросларини сақлаш ва тарғиб қилиш.
- Амет ва Айимхан Шамуратовалар хотирасига бағишланган ижодий учрашув ташкил этиш;
- Миллий қадриятларимизни, урф-одатларимизни сақлаш ҳамда тарғиб қилиш ва уларни ёшларимизга ўргатиш;
- Миллий халқ қўшиқлар кўрик танловларини ўтказиш;
- Чет эллик меҳмон ва туристлар учун экскурсиялар ташкил қилиш;
- Кам таъминланган оила болалари учун компьютер саводхонлиги ва хорижий тил ўрганиш курсларини ташкил қилиш.

2017 йили Айимхан Шамуратованинг 100 йиллик, Амет Шамуратовнинг 105 йиллик юбилейи республика миқиёсида кенг нишонланди ва юбилей муносабати билан, музей директори томонидан Айимхан Шамуратованинг “Театр-тақдирим ва ҳаётим” китоби қайта нашр қилинди ва музейда китобнинг тақдимоти бўлиб ўтди [5].

2019 йилнинг 18 май куни “Халқаро музейлар куни”ни муносабати билан музейнинг 20 йиллиги ўтказилди. Шу муносабат билан музейда Амет ва Айимхан Шамуратоваларга бағишланган тадбир бўлиб ўтди. Тадбирда санъат ва маданият фидойилари, ёзувчи ва шоирлар, драматург ва театршунослар, шунингдек кенг жамоатчилик вакиллари иштирок этишди. Шу куни Қорақалпоқ давлат ёш томошабинлар театрида Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги, Қорақалпоқ давлат ёш томошабинлар театри ва Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй музейи билан биргаликда театрлаштирилган байрам концерти ташкил қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 8 майдаги “Қорақалпоғистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 291-сон қарорининг 1-илова, 53-бандига мувофиқ 2022 йилда Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги томонидан Амет Шамуратовнинг 110 йиллиги, Айимхан Шамуратованинг 105 йиллиги республика миқиёсида кенг турда нишонланди ва мазкур йилнинг май ойида Айимхан Шамуратова номидаги республика кўрик танлови ўтказилди. Кўрик танловга 16-25 ёш оралиғидаги ёш хотин-қизлар қатнашишди. Улар Айимхан Шамуратова репертуаридан битта қўшиқ ва актриса гавдалантирган образлардан битта саҳна

кўринишини ижро қилиш орқали ўз маҳоратларини намойиш қилишди.

Кўрик танловда биринчи ўринни Нукус шаҳридан Нодира Караматдинова, иккинчи ўринни Хўжайли туманидан Озода Қарлибаева ва Шўманой туманидан Аймекен Нарарова, учинчи ўринни Чимбой туманидан Зулфия Мақсетбаева ва Амударё туманидан Сайёра Сапарбаевалар ғолиб бўлишди.

Кўрик танлов ғолиблари Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳамда уй-музей ходимлари томонидан диплом ва пул мукофотлари билан тақдирланди.

Шунингдек уй-музейда турли тадбирлар, ёзувчи-шоирлар, санъаткорлар иштирокида ҳар хил учрашувлар, давра суҳбатлари мунтазам ўтказиб келинади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Амет ва Айимхан Шамуратовлар уй-музейи юртимизда мавжуд бўлган уй-музейлар орасида ўз ўрнига эга. Бу музей халқимизни тарихдан сабоқ олиб, нурли келажакка даъват этувчи маънавий-маърифий маскан сифатида халққа хизмат қилмоқда. Мустақил мамлакатимизда бундай ибратли маданият ўчоқлари ёш авлодни, халқимизни Ватанга содиқлик, она-ерга муҳаббат, мустақиллигимизни кўз қорачиғидай асраш руҳида тарбиялашдек муқаддас ишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий веб сайти: - https://stat.uz/uz/
2. Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи расмий веб-сайти. – https://shamuratova.uz/
3. Айтмуратов Ж. Первая каракалпакская актриса и самоотверженный деятель искусства.// Central asian journal of social sciences and history. volume: 04 issue: 01 | jan 2023.
4. Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музей жорий архиви: Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи ҳақида маълумотнома. 1-б.
5. Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музей жорий архиви: 2017 йил ҳисоботи.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада мустақиллик йиллари Нукус шаҳрида ташкил қилинган Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи тарихи баён қилинган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описана история дома-музея Амета и Айымхан Шамуратовых, созданного в городе Нукусе в годы независимости.

SUMMARY. This article describes the history of the house-museum of Amet and Ayimkhan Shamuratov, created in the city of Nukus during the years of independence.

ҮСТИРТТЕГИ ОРТА ӘСИРДЕГИ ТУРМЫСТЫҢ ДӘРЕКЛЕРДЕ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

Е.Е.Қанаатов – *филология илимлери бойынша философия докторы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Устюрт, тарихий манба, ўрта аср, карвон, элчи, оғуз.

Ключевые слова: Устюрт, исторические источники, средневековье, караван, посол, огуз.

Key words: Ustyurt, historical sources, medieval, caravan, ambassador, oguz.

Үстирт турмысының орта әсирлик дәўири сыпатламасы бирқатар жазба дереклерде сақланып қалған. Олар аймақтағы тарийхый ҳалатты түсиниў, жергиликли халықлар ортасында ҳәр қыйлы дәўирлерде болып өткен этногенетикалық процесслер, саўда жөнелислери ҳәм қоңсы жерлер менен байланысларды анықлаў ушын көп қызықлы ҳәм бийтәкирар мағлыўмат береди.

VI әсир орталарынан-ақ Арал-Каспий тегисликлерине Батыс Түрк қағанлығы тәсири тарқалды, бул ҳаққында соғдлы Маниах басшылығындағы қаған елшиханасы ҳәм византиялы елши Земарх жөнелислери дерек береди [1:19]. Елши Земархтың қайтыўдағы жолы Арал теңизи арқалы Үстиртке шығыў жолы менен Жемге (Их), Жайыққа (Даукс), Едилге (Атилл, Итиль) өтеди [2:220]. Сол дәўирде Арқа-Шығыс Каспий бойы Орта Азияның Волгабойы менен саўда-дипломатиялық қатнаслары тараўына қосылды, бир тәрептен – Маңғыстаў (Маңғышлақ) ҳәм Каспий (теңиз) арқалы, басқа тәрептен – Үстирт, Жем ҳәм Жайық арқалы өтеди. Бул саўда-сатық Итиль (Едил, Волга) бойларында Хазар қағанатының пайда болыўы менен жүзеге келген, ол әсте-ақырын өзиниң сиясий тәсири тараўына Үстирт аймақларын да тарта баслады. Мысалы, X әсир орталарында Хазар қағаны Иосифтиң Кордова халифасы сарай әмелдары Хасдай ибн Шафрутқа жазған хатында келтирилиўинше, Шығыс Каспийбойы халқы Гурганға шекем (яғный Каспийдиң Қубла-Шығыс мүйешине) шекем бир ай жол даўамында қағанға салық төледи [3:81-83]. Сол дәўирде Хазар домени территориясы менен тиккелей шегараласқан жерлер (Итиль-Волга бойлары), атап айтқанда: Каспийдиң Арқа-Шығыс жағалары, Маңғыстаў (Маңғышлақ) – қағанат қурамына кирди.

Дәўири ҳәм әҳмийети бойынша күтә баҳалы дерек – IX әсирдеги таныќлы араб тарийхшысы ҳәм шайыры Абу-л-Аббас Ахмед Ибн Яхия Ибн Жабир Ал-Белазурийдиң «Еллерди басып алыў китабы» болып табылады [4:78]. Бул дерек бизге тек қысқартылған редакцияда белгили, лекин оның толық тексти XIII әсирде Якут тәрепинен оның географиялық сөзлигинде пайдаланылған. Ал, Белазурий өз китабын 892-893-жыллары жазған. Ондағы оғузлар ҳаққындағы дәслепки мағлыўматлар оғада әҳмийетли. Басқа әҳмийетли дерек IX әсир араб жазыўшысы Ахмед Ибн Абу-Якуб Ибн Жафар Ибн Вахб Ибн Вадих Ал-Якубийге тийисли [5:148-149]. Ол көплеген қызықлы, атап айтқанда, оғузлар турмысы ҳаққында мағлыўматлар береди. Бул дереклер менен бир қатарда X әсир басы араб жазыўшысы Абу-Али Ахмед Омар Ибн Русте ҳәм оның «Қымбат баҳалы тағыншақлар китабы» [6:86-88] мийнетин атап өтиў орынлы. Ол ҳәр қыйлы мәселелер бойынша энциклопедия болып табылады. Бунда биз Үстирт ҳаққында ҳәм үлкен территорияда оғузлардың, атап айтқанда, Үстиртте жайласыўы ҳаққында мағлыўматларға ийе боламыз. 951-жылы Абу-Исхах Ибрагим Ибн Мухаммед ал-Фарисий ал-Истахрий тәрепинен жаратылған «Жоллар ҳәм еллер китабы»н айрықша атап өтиў орынлы, онда ҳәрбир елге өз алдына бап ҳәм бояўлы карта арналған. Ал-Истахрийдиң бул жумысын өз гезегинде Абу-л-Қасим ибн Хаукал қайта ислеген [7:83-86]. Ол ал-Истахрийдиң илтимасына бола оның мийнетин дүзетиў ҳәм толықтырыўға кириседи ҳәм 977-жылы тамамлайды. Ал-Истахрий ҳәм Ибн Хаукал мийнетинде Үстирт ҳәм Маңғыстаў (Маңғышлақ, Сияхкух) ҳаққындағы, оғузлар, олардың жайласыў орны ҳәм Хорезм менен өз ара қарым-қатнасы ҳаққындағы жүдә баҳалы мағлыўматлар бар. Ал-Истахрий ҳәм Ибн Хаукал менен бир қатарда X әсир араб география илими ҳәм оның гүллениўиниң